

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА О ПРОБЛЕМИМА ЕМАНЦИПАЦИЈЕ МУСЛИМАНСКЕ ЖЕНЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Ова тема има значајан друштвени и политички аспект. Треба јој приступити не само као чињеници која се уклапа у историју појаве ишчезавања народне ношње на нашем подручју, већ је овај процес дио шире проблематике и токова новије историје у Босни и Херцеговини. Овај процес, који је започео 1878. године и трајао веома дуго, био је до сада код нас само дјелимично обрађиван у повременим политичким и вјерско-доктринерним расправама. Основа рада је истраживање у политичким архивима, затим консултовање литературе која се односи на ово питање, преглед оновремене штампе, као и преглед фотографија и филмова који су забиљежили овај догађај и, на крају, сјећања актера.

У неколико босанскохерцеговачких архива похрањена је изворна грађа која се односи на питање еманципације муслиманске жене и скидање зара и фереце, као једног од видова тог процеса. Појава ишчезавања народне ношње у Босни и Херцеговини након 1878. године, као и промјене које су захватиле и муслиманско друштво и наметнуле питање еманципације муслиманске жене и измјену њеног друштвеног и социјалног положаја могу се пратити кроз неколико етапа. Прва би обухватала период од 1878. до 1918. године, затим слиједи раздобље између два рата, док трећа фаза започиње народно-ослободилачким ратом и траје (условно узевши) до 1950. године.

Велику потешкоћу за изучавање овог питања представља несрећеност архива. Подаци о положају муслиманске жене и њеној борби за еманципацију садржани су у фондовима Архива СР Босне и Херцеговине у Сарајеву, Архива Херцеговине у Мостару, Архива РСУП-а у Сарајеву, Историјског архива у Сарајеву, Архива ЦК СК Босне и Херцеговине у Сарајеву, Архива Босанске крајине у Бањалуци и Архива ЦК СК Југославије у Београду. Народна и универзитетска библиотека и Гази Хусрев-бегова библиотека у Сарајеву располажу великим бројем брошура и књига. Ту су и обимна штампа, календари и алманаси.

Из грађе и литературе за овај период могуће је пратити друштвено-економске, социјалне и политичке промјене до којих је дошло након окупације Босне и Херцеговине 1878. године. Те су промјене захватиле све слојеве друштва, па и муслиманско друштво. Радови Османа Нури Хаџића (Анонимуса), А. Хотића и А. Студничке¹⁾ садрже податке о стању Муслимана и општем стању и расположењу у Босни и Херцеговини, од окупације до почетка XX стољећа. Муслимани се не укључују у нове токове капиталистичког развоја у Босни и Херцеговини. Они задржавају традиционалне облике живљења и с резервом се односе према оном што је собом донијела нова цивилизација. Економском пропадању били су изложени не само аге и бегови, него и муслимански трговачки сталез, а није био бољи положај ни Муслимана занатлија. Религиозне и друштвене одредбе муслиманске заједнице, у којој је жена вршила посебну улогу, спречавали су муслиманску жену да се укључује у привредне токове. Због тога је скидање зара и фереџе имало дубљи историјски значај него напуштање старих облика ношње у осталом нашем народу. Поред анализе положаја Муслиманке у исламу, у овим радовима говори се о безразложној друштвеној деградираности и правној запостављености муслиманске жене, као и улози жене на културном и социјалном пољу. Несналажење у животној борби, као и стално сиромашење муслиманских породица, довели су до појаве проституције међу муслиманским женама, поготово у Сарајеву, гдје су прилике биле најтеже. Уски круг интелигенције заговарао је школовање Муслиманки и њихово укључивање у јавни живот. Напредна муслиманска интелигенција, на челу са др Хамдијом Карамехмедовићем, на XX сједници Земаљског сабора тражила је да се више државне дјевојачке школе преуреде да би их могле похађати и Муслиманке. Лист »Мусават« је на ту резолуцију донио и владин одговор.²⁾

Важна вањска препрека еманципацији муслиманске жене, тј. њеном школовању и укључивању у јавни живот, била је њена несавремена и непревазиђена ношња — зар и фереџа. Из записника исламске просвјетне анкете види се колику је полемику у јавности изазвало питање еманциповања Муслиманки.³⁾ У исто вријеме јављају се и »писма...« Сафијје-ханум, писана с намјером да паралишу мишљење у муслиманској средини о потреби савременог образовања Муслиманки.⁴⁾ У »Босанској вили« изашли су њени чланци (Модерни живот,

1) Anonimus (О. Н. Хаџић), *Муслиманско питање у Босни и Херцеговини*, дио први, прештампано из »Обзора«, Загреб 1902, X+104. Алија Хотић. Узроци пропадању исламских народа, Наклада пишчева, Тискара С. Балаш, Бос. Нови, 1913. 12. Ал. Студничка, *Шта треба муслиманском народу у Босни и Херцеговини да осигура сретну будућност*, прештампано из »Босанско-херцеговачког гласника«, Исламска диоичка штампарија, Сарајево, 1906, 36.

2) *Мусават*, бр. 99/1910.

3) *Записници исламске просвјетне анкете*, Сарајево, 1911. године.

4) Safiije-hanum. *Писма и обрану муслиманског женскиња*, Издање уредништва »Muallima« у Сарајеву, Тисак исламске диоичке штампарије, Сарајево, 1911, 30., упореди Ибрахим Кемура, напомена 23.

Жена и њен стид, Модерни брак и Модерна учитељица) у којима с конзервативних позиција, низом »доказа«, уз помоћ листа »Муаллима« (органа вјероучитеља и муалимско-имамског удружења), оспорава вриједност савременог образовања и тековина нове цивилизације. Њено писање подвргли су критици млади, европски школовани Муслимани, око листа (Мусават«, а када је овај лист престао излазити, умјесто њега појавио се »Земан«, који је у више чланака сштро напао ова конзервативна схватања.⁵⁾ Између Сафијје-ханум (Софије Плетикосић) и др Хамдије Карамехмедовића развила се оштра полемика. Др Карамехмедовић је, у одговору на писма Сафијје-хануме, указао на апсурдност изнесених ставова о питањима граница слободе за жену, о њеном школском образовању и васпитању, о њеном задатку и позиву, о њеном мјесту у друштву и о њеној еманципацији.⁶⁾ Наведени подаци нису довољни да би се добио прави увид о томе у коликој су мјери схватања већине Муслимана о положају муслиманске жене била конзервативна, нити знамо нешто више о малобројним појединцима који су се залагали да се муслиманска жена укључи у токове савременог начина живота. Овим подацима тсма се не исцрпљује, па би, стога, било неопходно посегнути за записницима исламске просвјетне анкете, затим листовима »Мусават«, »Земан« и »Муалим«.

Исцрпни подаци о стању писмености жена у Босни и Херцеговини по окружјима и по конфесионалној припадности налазе се у раду Војислава Богићевића.⁷⁾ На страницама листа »Бехар« своје пјесме објављивале су и жене (Хатица А. Ђикићева, Нафија Зилчић, М. Мунира).⁸⁾

Са првим свјетским ратом наступиле су велике промјене и у животу муслиманских жена. Муслиманка се открива и излази на улицу, запошљава се у фабрици. Околности које су је на то натјерале биле су јаче од вјерских догми и прописа.

Извори и литература за раздобље од 1918. до 1941. године

Многобројне полемике о еманципацији Муслиманке успједиле су одном након првог свјетског рата. Појединци, а нарочито нова

5) »Мусават«, бр. 55. и 56. у чланцима »Сафијја-ханума — Софија Плетикосић« и »Једна некултурна појава«, »Земан« бр. 4, 5, 7. и 10, који је у више чланака: »Шта нам је дужност« критиковао писање С. Плетикосић.

6) Др Хамдија Карамехмедовић, *Одговор на писма »Сафијје« хануме*, Наклада »Земана«, Штампарија »Бос. Поште«, Сарајево, 1911, 30. Сафијја-ханум — Софија Плетикосић, *Полемика о еманципацији жене у обрану муслиманског женскиња, уједно: Одговор доктору Хамдији Карамехмедовићу и другима*, Наклада списатељке, Тискара В. Томичић и др., Опатија, 1911, 89.

7) Војислав Богићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године*, »Веселин Маслеша«, Сарајево, 1975, 246.

8) Мухсин Ризвић, *Бехар — књижевноисторијска монографија*, Свјетлост, Сарајево, 1971, 633.

генерација муслиманске интелигенције, увидјели су неодрживост таквог стања и друштвене посљедице које произлазе из изолованости муслиманске жене и њене неписмености у друштву које се мијењало и постављало друге захтјеве и животне услове. Из полемика које су вођене може се видјети у каквом се положају налазила Муслиманка и да је њен живот под заром представљао важну препреку прилагођавању новом времену, као и кочницу напредовању Муслимана.

У својој књижици о необавезности покривања, Ц. Сулејманпашић залаже се за откривање Муслиманки и њихово школовање. Писац наводи и то да су се Муслиманке почеле пробијати кроз непроходност ропства у коме су живјеле и да су социјалистичке идеје биле прве које су учиниле оно што је уназад четрдесет година било немогуће: да муслиманска жена изађе у свијет.⁹⁾

Већи број брошура, као и писање оновремене штампе, пружају драгоцјене податке о стању писмености Муслиманки, економској зависности, о броју запослених Муслиманки у појединим установама, о њиховом спором укључивању у савремени живот, као и о дубокој увијезености конзервативних схватања у муслиманској средини о положају жене. Поред полемике вођене у новинама, постоји и више књига и брошура у којима је обрађено ово питање.¹⁰⁾

На прво мјесто дошли би радови Мехмеда Беговића.¹¹⁾ У њима је обухваћено раздобље од аустријске окупације до 1938. године, а главна пажња обрађена је на описивање економских, просвјетних и националних прилика Муслимана, што донекле пружа слику о стању и условима под којима се они развијају и живе. За нас је овдје значајно поглавље о просвјетним приликама Муслимана. Аутор је унио податке просвјетних статистика из 1912/1913, 1923/1924. и 1931/1932. године. У раду о положају и дужностима Муслиманке према исламској науци и духу данашњег времена, посебно поглавље посвећено је нашим Муслиманима и њиховом вјерском поимању и политичко социјалном стању од преласка на ислам до тридесетих година XX стољећа. Обрађен је и почетак еманципације Муслиманке и назначени задаци омладине на васпитању и културном подизању народа. Др Беговић констатује да обичаји о строгом покривању Му-

9) Цевад бег Сулејманпашић, *Један прилог ријешењу нашег муслиманског женског питања*, Штампарија Д. и А. Кајон, Сарајево, 1918, 36.

10) Ријеч је о Анкетама, које су се појавиле у оновременој штампи 1926. године са насловима: »Фес или шепир« и »За откривење или против откривења«, и о листу »Реформа«, који су основали неки омладинци почетком 1928. године, а који се борио за откривање и еманципацију жена.

11) Др Мехмед Беговић, *Муслимани у Босни и Херцеговини*, Библиотека Политика и друштво, Београд, 1938, 37. О положају и дужностима муслиманке према исламској науци и духу данашњег времена, Предавања одржана у женском интернату Београдског Гајрета у мјесецу новембру 1930. год. Београд, Графички и уметнички завод »Планета«, 1931, 34. Шеријатско брачно право са кратким уводом у изучавање шеријатског права, Београд, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д., 1936, 148.

слиманки и њиховом потпуном издвајању из друштвеног живота не налазе довољно оправдање у исламским изворима и да доводе у немогућност и удате и неудате жене да обављају позиве у друштву и да се користе другим повластицама које им ислам признаје. Ово је најбоља расправа која говори о шеријатском брачном праву као дијелу породичног права.

Стојећи на позицијама конзервативизма, А. Ј. Чокић, А. Диздаревић и И. Мехинагић побијају Беговићеве тврдње и оштро га нападају.¹²⁾ Али-Риза Прохић је, анализирајући Беговићеву књигу, подвргао критици његове ставове да Муслиманка може ићи откривена лица.¹³⁾

О томе шта је у појединим земљама учињено на еманципацији муслиманске жене (у Турској, Персији, Египту, Русији, Алжиру, Афганистану) и код нас речено је доста у студији М. Свара.¹⁴⁾ Дате су табеле са бројем школске дјеце муслиманске вјероисповијести у Сарајеву од 1919. до 1932. године у основним и средњим школама (мушке и женске). На крају, аутор разматра у чему се састоји борба за еманципацију. А. Диздаревић је један свој рад посветио женским правима и наводи која су то права.¹⁵⁾ У својим студијама о Муслиманима, Ч. Митриновић и Д. Лапчевић обухватили су и проблем школовања муслиманске дјеце и еманципације Муслиманке, која треба да постане »један од најважнијих социјалних и економских фактора, како то даномице постаје њезина католичка и православна сестра. Економска и социјална функција муслиманке, дигнуће и ниво муслиманске породице«.¹⁶⁾

Противници откривања муслиманске жене били су и М. Форто и А. Р. Карабег.¹⁷⁾ Према писању Џафчића, Ђумишића, Муфтића и

12) Ахмед Лутфи Чокић, *Приказ и оцјена рада г. Др Мехмеда Беговића о његову назирању на исламску жену и њен положај на исламској науци изложеног у његовој књизи, Штампарија Јована Петровића, Тузла, 1931, 32. Абдуллатиф Диздаревић, О муслиманској жени и њеној еманципацији, Одговор гос. Др Мехмеду Беговићу, Сарајево, 1933, 61. Хафиз Ибрахим Мехинагић, Осврт на брошуру г. Др Мехмеда Беговића; »О положају и дужностима муслиманке према исламској науци и духу данашњег времена«, Штампарија Омер Шехић, Сарајево, 1933, 49.*

13) Али-Риза Прохић, *Шта хоће наша муслиманска интелигенција, анализа књиге М. Беговића: »О положају и дужностима муслиманке према исламској науци и духу данашњег времена«, Сарајево, 1931, 62.*

14) Максим Свара, *Еманципација муслиманке у свијету и код нас, Комисиона наклада Ј. Студничка и др., Сарајево, 1932, 63.*

15) Абдуллатиф Диздаревић, *Женска права, Тискара зв. Пећњак, Загреб, 1929, 44.*

16) Чедомил Митриновић, *Наши муслимани, студија за ориентацију питања босанско-херцеговачких муслимана, Издање библиотеке »Друштво«, Београд, 1926, 172. Драгиша Лапчевић, О нашим муслиманима, (социолошке и етнографске белешке), Издавачка књижевница Геце Кона, Београд, 1925, 64.*

17) Мустафа Форто, *Откривање муслиманског женскиња, Штампарија В. Buchwald и други, Сарајево, 1925, 16. Х. Али Риза Карабег, Расправа о хиџабу (кривењу муслиманки), Хрватска тискара Ф. П., Мостар, 1928, 30.*

других, који су припадали реду напредне муслиманске интелигенције, види се да је узрок назадовању Муслимана слаб, несавремен одгој, а за што је крива муслиманска интелигенција, хоће, муслимански старији и богатији свијет. Сви су они сложни у томе да је муслиманском женском свијету најпотребнија школа.¹⁸⁾

Активност неких просвјетних и потпорних друштава била је усмјерена на упошљавање Муслиманки, на отварање радионица за кројење, шивење, прање и пеглање рубља, плетење, ткање и бојење.¹⁹⁾ Расправе, чији су аутори противници откривања жене, имају готово исту полазну основу и показују да њихови аутори не познају тековине модерних наука, као и да испољавају велику заслијепљеност при просуђивању савремених друштвених односа и фанатизам. С друге стране, присталице откривања муслиманске жене су једнодушни у констатацији да, докле год се не ослободе предрасуда о сакривању Муслиманке, односно о њеном издвајању из друштва, дотле нема ријечи о њеном ослобођењу и њеном оспособљавању за животну борбу. Јер, она, сакривена, остаје далеко од просвјете, од друштвеног напретка, за које иначе има све предуслове.

Вриједни пажње били су и напори реис-ул-улеме Чаушевића, управљени ка измјени друштвеног и социјалног положаја Муслиманки, чиме се и вјерски поглавар придружио напредној муслиманској интелигенцији и доказивању штетности придржавања вјерских прописа, који су условили овакав положај жене. Суштина Чаушевићевих изјава је у томе да се вјера и вјерски прописи не противе откривању Муслиманки. Ријеч је само о тумачењу једног вјерског обичаја који није вјерски закон. Чаушевићеве изјаве изазвале су жучну полемику у редовима вјерске интелигенције, која се поцијепала у два табора. Једни су Чаушевићу пружили пуну подршку, док су други и даље остајали на позицијама конзерватизма.²⁰⁾

18) *Узроци пропадања муслиманског женскиња*, Предавање Ибрахима Цафчића, тајника Муслиманског просвјетног и потпорног друштва »Спас«, држано на првој добротворној забави тог друштва дне. 16. маја 1919., Бања Лука, 1919, 15. Ђумишић Ахмет, *Ко смета напретку и просвјеђивању муслимана, а особито муслиманки?*, Издаје муслиманско просвјетно и потпорно друштво »Спас« Бања Лука, 1919, 24. Др Хазим Муфтић, *Шта нам је у данашњици најпотребније*, Издаје Главни одбор, Гајрета, Исламска дионичка штампарија, Сарајево, 1935, 11.

19) Шаћир Дедић - Лутвица, *Представка просвјетног и потпорног друштва »Спаса« пресвијетлом господину Х. Ц. еф. Чаушевићу, реис-ул-улеми пригодном посјета у Бањој Луци*, Бања Лука, 1919, 24.

20) Шаћир Дедић - Лутвица, *Међусобна вјерска борба муслимана у Босни*, наклада писца, Б. Лука, 1928, 31; повод расправе је изјава Чаушевића, да по Курану Муслиманка може ићи улицом откривена лица. Аутор замјера појединој улеми да нису пажљиво и правилно разумјели Чаушевића. *Сарајевски џематски меџлис и реисове изјаве*, испред џематског меџлиса Х. Мујага Мерхемић, Хрватска тискара д. д., Сарајево, 1928, 62; Сарајевски џематски меџлис у овој брошури износи и приказује све оно најважније што је о овоме питању до тада у јавности речено: изјава Реис-ул-улеме на конференцији муслиманске интелигенције одржаној у Гајрету од 16. 12. 1927. (да Муслиманка може ходати откривена лица, а да се не огријечи о

За ову тему важни су и подаци који се односе на стање школства у Босни и Херцеговини и извјештаји државних женских реалних гимназија, из којих се види колико је муслиманске женске дјеце похађало те школе. На списковима наставног особља не налази се ни једна Муслиманка. Такође и на страницама »Гајрета« налази се доста података о школовању муслиманске женске дјеце, о додјели стипендија и о отварању женских домова у Сарајеву и Мостару, затим о могућностима факултетског образовања муслиманске женске омладине, те о Конгресу Муслимана интелектуалаца из 1928. године, на којем је било доста ријечи и о овој проблематици.²¹⁾ О муслиманском женском питању писано је доста и у сљедећим листовима и часописима: Прегледу, Путоказу, Хрватском дневнику, Новом Бехару, Реформи, Политици, Новој Европи, Вечерњој пошти (бурне дискусије о муслиманском женском питању), Југословенском листу, Народној узданици, Босанској Пошти, Исламској свијести из 1926. године, (о културно-просвјетном и морално-етичком подизању Муслимана), Бехару и Новом Бехару из 1927. и 1928. године, Новој жени из 1928. године, Ђулистану из 1927. и 1928. године, (о културном и социјалном подизању муслиманске жене), Хикјмету из 1928. године, Исламској свијести, Муслиманској свијести, Жени данас, Женском покрету који је с прекидима излазио од 1920. до 1938. године), Жени и свету из 1934. године, Једнакости; (о женском комунистичком покрету у Босни и Херцеговини), Гласнику Југословенског женског савеза из 1938. године.²²⁾

вјерске прописе), друга изјава Реис-ул-улеме (Југословенски лист, бр. 282. од 10. 12. 1927), писмо џематског меџлиса реис-ул-улеми, Сарајево, 20. 12. 1927., одговор реис-ул-улеме џематском меџлису, Сарајево, 22. 12. 1927., одговор џематског меџлиса реис-ул-улеми, Сарајево, 12. 1. 1928., други одговор реис-ул-улеме џематском меџлису, Сарајево, 27. 1. 1928., други одговор џематског меџлиса реис-ул-улеми. Ибрахим Хакки Чокић, *А тесет-туру (покривању муслиманки)*, поводом изјаве Реис-ул-улеме г. Чаушевићу о откривању муслиманки, Штампарија Петровић, Тузла, 1928, 80; Чокић напада Чаушевића и доноси изјаве о Чаушевићевим изјавама (мишљење мостарских алима, изјаву врховног београдског муфтије, изјаве и резолуције Муслимана са састанака одржаних у Мостару, Сарајеву, Београду и у Власеници). Хафиз А. Бушатлић, *Питање муслиманског напретка у Босни и Херцеговини (поводом познатих изјава г. Реис-ул-улеме и других)*, Властита наклада, Исламска дионичка штампарија, Сарајево, 1928, 35. Све наведене изјаве сабране су и у Бушатлићевом раду, који сматра да се Чаушевићеве изјаве не противе темељним прописима ислама.

- 21) Ђорђе Пејановић, *Средње и стручне школе у Босни и Херцеговини од почетка до 1941. године*, Свјетлост, Сарајево, 1953, 338. Извјештаји Државне реалне женске гимназије у Сарајеву за период од 1929. до 1940. године, затим Државне реалне гимназије у Вања Луци, Државне грађанске школе у Врчком, гимназије у Приједору, у Јајцу.
- 22) Мурад беговић Ахмед, *О карактеру и психи наших муслимана*, »Гајрет«, бр. 6—12., Сарајево, 1926. *Конгрес муслимана интелектуалаца*, Гајрет, 9/1928., (325—333). *О муслиманском женском питању*, Гајрет, бр. 11/1927., 11, 173—4, 181—2, 24, 384, бр. 9/1928., 184—6, 329. Споменица двадесетипетогодишњице Гајрета 1903—1928., Издао Главни одбор Гајрета у Сарајеву, Сарајево, 1928, 136+56. Кикић Хасан, *Слободна реч друговима муслиманима*, Преглед, II/1928., бр. 46, 3—4. Кршић

У »Политици« су објављене Чаушевићеве изјаве и занимљиви подаци о кћеркама Османа Нури-Хацића, од којих је једна прва Муслиманка која је дипломирала на Београдском универзитету, док је друга прва оперска пјевачица из редова Муслиманки. »Нови бехар« је објавио одлуку исламске изборне курије, у којој се посебно истичу двије одредбе: да се Муслиманка може открити и школовати и бавити трговином и обртом. Друштво реформа (са својим истоименим гласилом) чинило је организоване напоре на измјени друштвеног статуса Муслиманки, али сви ти напори нису уродили плодом. Још један велики недостатак је тај што има веома мало података о положају жене на селу, а гдје живи највећи проценат женског дијела становништва.

Наведеним радовима на тему о положају Муслиманке треба, ипак, прићи с резервом. За њих је карактеристична једностраност, јер, углавном, расправљају о потреби покривања или откривања Муслиманки, не дајући одговор на низ питања битних за ову тему. За нас је овдје важније писање оновремене штампе. Мада је истраживачу тешко прегледати огроман број тих листова, потребно је извршити класификацију, јер се мноштво написа понавља у различитим часописима. Груписањем различитих написа добива се одговор на питања гдје се крију коријени традиционалног наслеђа и обичаја покривања муслиманске жене у Босни и Херцеговини, утицаја друштвено-економских, социјалних и политичких промјена од 1878. године до половине XX стољећа у Босни и Херцеговини на муслиманску заједницу и односе у њој, првенствено на улогу и мјесто муслиманске жене у породици и друштву. У свему томе имају значаја ставови разних политичких странака и других организација, укључујући феминистички покрет, према отвореним питањима статуса и еманципације жена уопште, а посебно муслиманске жене у Босни и Херцеговини у том раздобљу. Ту су и подаци о броју запослених Муслиманки у државним надлештвима (Реформа), о положају Муслиманки запослених у фабрикама, о експлоатацији жена које су се бавиле кућном радношћу.

Тек у радовима новијег датума пришло се научној обради женског питања, а у склопу тога и питања положаја Муслиманке и њене еманципације.²³⁾ Треба с тим у вези истаћи рад И. Кемуре, јер је

Смиљана, *Жена и демократизација, Поводом данашњих митинга женског покрета*, Преглед, I/1927., бр. 39, 4. Изборно право жена, Преглед, I/1927., бр. 2, 5. Кикић Хасан, *Проблем напретка босанскохерцеговачких муслимана*, Путоказ, бр. 5, Загреб, 1938. Траљић Сеид, *Муслиманске школе у Босни и Херцеговини*, Хрватски дневник, 1939. Јусуф А. Хацић, *Школство и писменост у Босни и Херцеговини*, Нови бехар, Сарајево, 1940., те о школовању муслиманске женске дјеце бр. II/1928., 6, 81-2. Нова Европа: Грошић Хамза, *Узроци пропадања муслимана*, 1925. VI, 10, 290-3. Љубунчић Салих, *Муслимани*, 1923, IV, 15. 443-7. *Муслимани и просвета*, 1925. VI, 10, 300-3. Муратбеговић Ахмет, *Проблем југословенске муслиманске жене*, 1922. III, 1. 3-9.

23) Ибрахим Кемур, *Конгрес Муслимана интелектуалаца у Сарајеву 1928. године*, Прилози, година XVI, број 17, Институт за историју, Сарајево, 1980, 175-189. Невенка Бајић, *Улога жене у социјали-*

аутор поред кратког осврта на историјске, друштвено-економске и религијске моменте који су муслиманско женско питање ставили у први план, оцијенио значај овог питања, које је на Конгресу Муслимана интелектуалаца доминирало и изазвало највеће интересовање учесника.

Дана Бегич се у свом раду осврнула на рад Муслиманки Сарајева у Женском одбору Мерхамета, Женском одбору Ахлака, Женском одбору Гајрета.

Извори и литература за раздобље од 1941. до 1950. године

До почетка народноослободилачког рата 1941. године били су на снази закони и обичаји који су основи негирали равноправан положај жене и као такви морали су бити замијењени новим прописима, који ће у сваком погледу изједначити жену и мушкарца. Борба муслиманске жене за ослобођење немогуће је у овом раздобљу изоловано посматрати од борбе свих жена Босне и Херцеговине и Југославије, пошто је та борба имала исти циљ: побједу над окупатором и реакционим снагама.

Извори за овај период су оскудни и на основу њих не може се добити цјеловита слика о овом процесу. Испреплетеност војних, политичких и партијских питања, карактеристична за скоро документ, оставља мало простора и за ово питање. Документа партизанских јединица, партијских организација и народноослободилачких одбора омогућавају у појединим случајевима да се види какав је био национални и социјални састав јединица, доносе извјештаје о политичкој ситуацији на терену и активностима на ослобођеној територији, посебно женског дијела становништва.

Сјећања учесника народноослободилачког рата, као и радови историчара, документовано говоре о развоју борбе и условима у којима се та борба одвијала. Из ових сјећања и радова може се донекле видјети колики су допринос у борби дале жене, како је организован живот на ослобођеној територији, улога жена у илегалном раду, активност жена у спровођењу избора и у раду народноослободилачких одбора. Има доста података о културно-просвјетном раду на ослобођеној територији, посебно у Цазинској крајини, као и о укључивању Муслиманки у рад народноослободилачких одбора и организација АФЖ-а. Својим учешћем у борби и раду друштвено-политичких организација, жене Југославије идентификовале су се са најпрогресивнијим снагама земље, а њихов допринос побједи над

стичком покрету у Босни и Херцеговини, Гласник архива и Друштва архивиста Босне и Херцеговине, књ. II, 1962, 239—250. Јованка Кеџман, *Жене Југославије у радничком покрету и женским организацијама 1918—1941*, Народна књига и Институт за савремену историју, Београд, 1978, 475. Дана Бегич, *Антифашистички покрет жена у Босни и Херцеговини у времену од 1937. до 1941. године*, Прилози, Институт за историју радничког покрета, Сарајево, I, 1, 1965, 137—198.

непријатељем и његовим помагачима био је огроман.²⁴⁾ У току рата, већ су започеле дубоке промјене у схватањима мјеста и улоге жене у друштву и утврђени су путеви за њену афирмацију у привредном и друштвено-политичком животу наше земље. Равноправност жене једна је од најкрупнијих тековина народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције. Жене су добиле политичка права, право на рад, на школовање, заштиту материнства.

Из малобројних сачуваних докумената види се да је конзервативност Муслимана умногоме ометала масовније прилажење муслиманске жене у АФЖ. Због тога су партијске организације путем алфаветских течајева, сијела и појединачног рада дјеловале међу тим женама. У току рата изашло је и неколико књижица у којима је подвучен значај АФЖ-а у народноослободилачкој борби, као и у листовима АФЖ-а: Глас жена, Херцеговки, Новој жени, Жени данас, Жени кроз борбу, Жени на путу слободе.

Нова фаза у развоју процеса еманципације жене и муслиманске жене посебно, започиње након ослобођења. Наслијеђено стање које је оставио период неравноправности и дискриминације није се могло тако лако уклонити. Зато се у Програму Савеза комуниста Југославије из 1958. године каже: »Проблем равноправности жене у Југославији није више политички проблем, нити проблем правног положаја жене у друштву; он је углавном постао као проблем економске неразвијености, примитивизма, религиозних схватања и других конзервативних предрасуда, приватно-својинског односа који још дејствује на живот у породици.«

О промјени политичког положаја жене након револуције и промјени њеног положаја и значаја у економског животу говори се у

24) *Четрдесет прва, устанак народа Југославије*, Младо поколење, Београд, 1961, (о Босни и Херцеговини — 182—222, 453—523, 785—851). 1941. у историји народа Босне и Херцеговине, Научни скуп, одржан у Дрвару од 7. до 9. октобра 1971. године, »Веселин Маслеша«, Сарајево, 1973. (реферат Душанке Ковачевић о значају програмског начела КПЈ о равноправности жена за њихово окупљање и учешће у устанку Босне и Херцеговине 1941. године, 179—186). *Жене Босне и Херцеговине у народноослободилачкој борби 1941—1945. године*, Сјећања учесника, Свјетлост, Сарајево, 1977. (сјећање Угљеше Даниловића о питању равноправности жена у политици КПЈ, 11—12., Дане Белић о напредном покрету жена у Босни и Херцеговини између два свјетска рата, 21—33., Самије Слипичевић-Бубић о женама Мостара у првим годинама рата). Сарајево у револуцији, I, Историјски архив, Сарајево, 1976., (сјећања учесника: Вере Крстић-Галеб о женском покрету у Сарајеву, Марије Кош о издавању посебног броја »Жена данас«, Ханике Алтарац о активности у женском антифашистичком покрету, Розе Папо-Абинун о активности и борби текстилних радница, Анкице Павловић-Албахари о штрајку и демонстрацијама радница Творнице чарапа »Кључ«, те Славице Кујунџић о раду СКОЈ-а на Женској гимназији). Сарајево у револуцији, III, Историјски архив, Сарајево, 1979., (сјећања Хибе Зилџић-Чехаџић, Наџије Бисер-Тасо и Олге Брајковић). Бихаћка република, I, Зборник чланака, МСМХV, Издање Музеја Авноја и Поуња у Бихаћу, 719. Махмут Коњџоџић, Мостарке (о учешћу Мостарки у борби и илегалном раду).

више радова.²⁵⁾ Сви ови радови, иапк, не дају прави увид у напоре које је КПЈ водила за еманципацију жене и муслиманске жене напосе. То је могуће сагледати прегледом сачуване архивске грађе. У Архиву СР Босне и Херцеговине (фонд НОФ-а), налази се већи број докумената о спровођењу те акције. Готово исти подаци налазе се и у Архиву ЦК СК Босне и Херцеговине, пошто се ради о заједничкој акцији Партије и АФЖ-а, као организације НОФ-а.

Грађа из 1945. године пружа податке о активизацији жена у НОФ-у, учешћу Муслиманки на изборима, те о политичком преображају Муслиманке, као бази за политичку преоријентацију Муслимана. За 1946. годину има нешто мање података, а они се, углавном, односе на дјеловање муслиманске реакције, које је било уперено против слања женске дјеце у школе. Организована акција на скидању зара и фереце започела је 1947. године. Наиме, дуго времена је било питање да ли ће се еманципација Муслиманке провести политичком акцијом или доношењем закона. Припремање акције трајало је дуже вријеме и ишло је тешко. Из извјештаја градских одбора НФ-а, окружних комитета КПЈ и агит-проп комисија, види се да се са организованом акцијом по питању спровођења у живот резолуције II Конгреса АФЖ-а за скидање зара и фереце отпочело са великим закъвашењем. Ту је и низ података о појединачним скидањима зара, о конференцијама чији је циљ био скидање зара, као и о ставу самих чланова Партије чије су другарице требале скинути зар и својим примјером охрабрити остале Муслиманке. За период од 1948. до 1952. године, када су чињени велики напори на овом пољу, од значаја за ову тему су информације о обиласку терена од стране организационо-инструкторске управе ПК КП Босне и Херцеговине, записници са састанака агит-проп управа, планови рада, извјештаји о идеолошком раду и стању женских листова, анализе рада организације НОФ-а, обавјештења о курсевима, о кампањи народног просвјештавања, затим укључивању женске радне снаге у привреду Босне и Херцеговине, прегледи омасовљења партијских

---

25) Јосип Броз Тито, *Жена у револуцији*, Сарајево, 1978. Хасан Хаџиомеровић, *Економија женског рада и положај жене у друштву*, Сарајево, 1959. Хасан Бркић, *Реферат на Трећем састанку пленума Главног одбора Муслимана 9—IX 1946*, Издање Извршног одбора НФ-а Босне и Херцеговине, Сарајево, 1946, 30. Даница Петрић, *Жена у новој Југославији*, Култура, Београд, 1958. Неда Божиновић, *Положај жене у ФНРЈ*, 1953. Др Саша Ђурановић-Јанда, *Жена у радном односу*, Напријед, Загреб, 1960., (о развоју заштитног законодавства о запосленим женама у периоду од првог свјетског рата до данас). Душанка Ковачевић, *Школска спрема и стручно образовање жена у Југославији*, Рад, Београд, 1961, 60. Душанка Ковачевић, *Жена — произвођач и управљач*, Сарајево, 1963, 27. *Босанке и Херцеговке гласају*, Издање Главног одбора АФЖ-а за Босну и Херцеговину, Сарајево, 1945, 36. *Положај жене у ФРНЈ*, Издање Савезног одбора Социјалистичког савеза радног народа Југославије. Боса Цветић, *Комунистичка партија Југославије и женско питање*, Култура, Београд, 1960. *Права и дужности жене*, Тематски

организација, извјештаји о раду АФЖ-а у вези са изборима, проблемима здравствене заштите мајке и дјете.²⁶⁾

Ову акцију пратиле су и о томе доносиле занимљиве написе следеће новине: Ново доба (лист Главног одбора Муслимана), Нова жена (лист АФЖ-а Босне и Херцеговине), Сарајевски дневник, Ослобођење, 6. април, Борба, Женски свијет и други. Ослобођење, као орган Народног фронта, објавило је низ написа везаних за ову тему, који су пратили акцију за скидање зара и фереце, као симбола заосталости, непросвијећености, понижавања и неравноправности Муслиманки. Широм Републике одржан је низ конференција са којих су Муслиманке и други грађани упутили бројне резолуције Народној скупштини НР Босне и Херцеговине и ЦК КПЈ, којима је тражено доношење закона о забрани ношења зара. Закон о забрани ношења зара и фереце донесен је септембра 1950. године. Акција је, током времена, у том правцу унапредовала и Муслиманке су спонтано масовно скидале зар и тиме на симболичан начин означавале раскид са прошлошћу.

За период од другог свјетског рата карактеристично је да постоји велики број радова који обрађују ово питање. Заједничко им је обдљежје да не улазе у суштину проблема, већ се задржавају на површини. Након рата, о овоме је ту и тамо писано, говорило се о њему, али се на томе и остало. Поред архивске грађе и штампе која се односи на ово питање, истраживач је упућен и на кориштење филмског материјала о овом догађају. Изучавање најновије историје омогућава кориштење филмова, који су за ову тему највјеродостојнији документи и који дају нешто више, што се из писаног документа, ипак, не може видјети.

водич кроз Устав СФРЈ и законе, аутори Марин Младенов и Ананије Лековић, Београд, 1975. *Друштвени положај жене и породице*, Југословенска литература, уредице Миланка Дебељковић и Невенка Скенцић, Југословенски библиографски институт, Београд, 1968., (Друштвени положај жене — општа питања, Друштвени положај жене до 1945. године. Жене у радничком покрету и револуцији). Др Вранко Петрановић, *Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове*, Институт за савремену историју, Београд, 1969, 464. Др Ана Прокоп-Куленовић, *Равноправност жене, брак и породица по Уставу Федеративне Народне Републике Југославије*, Издање Антифашистичке фронте жена Хрватске, 1946, 56. *Откуд у Босни и Херцеговини толика непписаност*, Сарајево, 1954, 50. Препородов алманах — календар, Сарајево, 1946. Невенка Петрић, *Еманципација жене као елемент стратегије КПЈ—СКЈ*, Преглед, 7/8, 1980. Вида Томшић, *Комунистичка партија Југославије у борби за еманципацију жене*, у књизи Тито четрдесет година на челу СКЈ 1937—1977, Београд, 1977, 335—365. *Самоуправљање и могућности еманципације жене*, Преглед, фебруар—март 1973, 143—252., (округли сто »Прегледа«, одржан у Сарајеву 11. 1. 1973. године, Фрањо Кожул, *Један приступ истраживању положаја жене у Босни и Херцеговини*, 145—155, Душица Сеферагић, *Покрети за ослобођење жена — запостављени проблем радничког покрета*, 241—252).

26) Архив ЦК СК Босне и Херцеговине, фонд ПК КП ВиХ.